

Валентин Лазуренко

БУДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ВРОЧИСТОСТІ В ПОБУТУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

У кожного народу є свої перевірені часом, усталені, загальноприйнятні норми етикету. Етикет як норма моральної загальнолюдської культурної поведінки особи в суспільстві в кожній нації має, однак, власні відмінності, які, безперечно, криються в специфіці історичної ментальності того чи того етносу, народу. Неповторний та самобутній етикет має і наш український народ. Викристалізувавшись протягом довгого часу, він залишається для нього важливим культурницьким дороговказом.

Безперечно, вдосконалюючись протягом тривалого часу, народний етикет завжди починався з сім'ї (родини). Саме сім'я була тим первинним осередком, на основі якого формувалася морально-етичний та суспільно-культурний рівень щирого українця.

«Який рід, такий плід», «Який батько, такі й діти», «Яка мамка й татко, таке й дитятко» [16, с. 592–593], – так говорить наш народ про першовихователів нових поколінь українців.

В українських родинах дітей завжди вчили, що кожна людина невіддільна від ближніх, всього свого роду, сусідів, громади, народу. Головним охоронцем ладу в родині та суспільних взаєминах, законом буття був звичай. Щоб гармонійно виховати дітей, батьки, дотримуючись норм народного етикету, самі повинні були розвивати в собі добродійні цінності та власними вчинками формувати те, що хотіли б бачити у своїх дітях.

Народна традиція вимагала порядку і злагоди в повсякденному житті сім'ї, оснований на мудрому і вимогливому керівництві глави сімейства, підпорядкуванні та послушності йому всіх її членів. Тому важливою складовою частиною національного українського етикету є регламентація норм взаємостосунків всередині окремої сім'ї. Особливо це стосується взаємовідносин старшого та молодшого покоління, тобто батьків та дітей.

За усталеними правилами народної педагогіки в родині однаково важливу роль грали як батько, так і мати («Чоловік у сім'ї – голова, а

жінка – душа»; «Без господаря дім плаче, а без господині – хата» [9, с. 13]).

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або за їх відсутності – мати, старший брат, у братській нероздільній сім'ї – старший брат) був наділений великою владою. До його функцій відносилися: розподіл обов'язків між членами сім'ї, розпорядження майном сім'ї, організація і контроль господарської діяльності, дотримання релігійно-моральних норм життя кожним із членів сім'ї, виховання дітей, забезпечення в родині злагоди та порядку [5, с. 332].

Слова батька мали незаперечний авторитет («Батьківське слово на вітер не мовиться»; «Не слухаєш тата, послухаєш ката» [9, с. 13]). За нормами народного етикету навіть одружений син не міг заперечувати батькові. До речі, в українському етносі був досить поширений звичай розв'язання конфліктних ситуацій при зіткненні інтересів старшого і молодшого поколінь на користь шанування батьківських [9, с. 13]. За свідченням Павла Чубинського, волосні суди Західно-Руського краю досить часто винесли вироки про тілесне покарання різками навіть дорослих дітей не лише у випадках, коли вони піднімали руку на батьків чи лаяли їх непристойними словами, але й тоді, коли син погано ставився до матері: не шанував її як матір і був непослухом у розпорядженнях її по господарству [17].

Ідея шанобливого ставлення до батька-матері глибоко пронизує народний етикет українців: «Шти отця – матір, будеш довголітен на землі». Одним із найстрашніших гріхів, що може вчинити людина, вважалася зневага дітьми батьків, а кривда – і поготів. Найбільшою ж карою визначалося прокляття, яке посилали батьки своїм дітям у гніві («Куля мине, а материнське слово не мине» [9, с. 14]).

Народний етикет вимагав від дітей поваги до батьків та старших за віком, гуманних відносин між членами сім'ї і родичами. Будь-яке інше ставлення вважалася тяжким гріхом. Любов і повага до батьків як одна з найбільших добро-

чинностей глибоко вкоренилася в побуті українців. У багатьох родинах був звичай «віддавати чолом», тобто цілувати руку батькам і родичам. Крім того, українці змалечку привчали дітей молитися за батьків і за всю свою сім'ю.

Домінуючим у всьому укладі життя селянської родини українців був принцип старшинства. Не лише батьки, але й старший брат і сестра користувалися пріоритетами перед молодшими. За нормами етикету ніхто з молодших не мав права першим сісти за стіл. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші (за старшинством). Одним із прикладів цього можуть слугувати святкові обрядові дії, які проводилися на свято Водохреща і записані відомим етнографом Олексою Воропаєм. «Перед вечерею батько «клячить» – стає на коліна перед образами і молиться Богові, за ним молиться і вся родина. Помолившись, батько сам сідає до столу і запрошує сідати всіх у хаті присутніх – як це було і на Свят-Вечір» [4, т. 1, с. 159].

Сідаючи за стіл, господар обов'язково сідав на своє визначене заздалегідь місце – на покуті. Ніхто із членів сім'ї, за етикетом, не мав права займати це місце. Якщо в сім'ї не було батька, його місце займав старший одружений син. У випадку, коли він не був одружений, то главенство належало матері. Праворуч глави родини займав місце старший син, а далі вже сідали всі інші сини та дочки. За усталеними традиціями, господиня сім'ї, яка вела домашнє господарство, як правило, завжди сідала із самого краю стола. У святкові дні вона сідала поруч із главою сім'ї по правий від нього бік.

Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, за народним етикетом, обов'язком старшого брата було опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їх одруження [5, с. 334].

Утвердженню поваги до батьків сприяли і традиційні словесні формули вітання, звертання, прощання, перепрошування, або так звана «пошанна пареміографія». Традиційне звертання до батьків в пошанівній множині – на «Ви», яке мало місце в старій українській сім'ї, підносило і возвеличувало батьків в очах дітей. Порушити пошанівний канон навіть у гніві, роздратуванні було неможливо і вважалося великою образою честі й гідності батька чи матері. Особливою формою зовнішнього вияву поваги до батьків було «бити чолом» – тобто цілувати старших людей у руку [9, с. 13].

Українська сім'я прагнула виховати у власних дітей повагу до старших, чуйність, дбайливість, старанність, гостинність. Так, до батька, матері, старших членів сім'ї, односельчан діти й молодь, як правило, звертались на «Ви». Вітаючись із ними, вони повинні були обов'язково поклонитися. В церкві, за нормами народного

етикету, під час святкової літургії старше покоління обов'язково повинно було стояти попереду, а молоде покоління – займало місця позаду них. Після завершення служби старші виходили з церкви, як правило, перші, і лише потім решта присутніх. Така шана пояснювалася тим, що в суспільстві найбільшою повагою повинен користуватися той, хто найбільше зробив для інших; винагороджувався той, чий внесок у суспільно-корисну працю був більшим. Ці норми етикету передавалися дітям і молоді під час різноманітних бесід, через оцінку конкретних учинків, роз'ясненням, шляхом заохочення або ж покарання [8, с. 29].

В українській родині завжди панував культ гостинності і, звичайно ж, у цьому прекрасному народному культурі діяли свої усталені норми етикету. Ще в сиву давнину київський князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» зазначав: «Вшануйте гостя, хоч би звідки він до вас прийшов» [13, с. 148].

Досить поширеним у селах був звичай «шапкування». Зайшовши в хату, гість повинен скинути шапку чи інший головний убір. Обов'язково повинен посміхнутися і привітатися зі словами: «Здрастуйте у вашій хаті, на хліб-сіль багатій». Ці норми етикету виховували моральні чесноти – повагу, ввічливість, доброзичливість, адже скривдити гостя – скривдити Бога. Українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому. Власники будинку робили все, аби пригостити гостя. В народі це має назву «віддати почесь». У зв'язку з цим в українського народу склалися відповідні норми етикету при частуванні (причащанні) гостя. Перш за все на столі обов'язково мав лежати кусень хліба та щіпка солі («Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі» [16, с. 688]). Вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благодення і ніколи не посміє скривдити тих, хто частує. Непристойним вважалося розпитувати гостя про його особистість, про мету візиту, не нагодувавши його. У давні часи, перш ніж нагодувати гостя, господиня мила гостеві ноги. Ця норма протрималася в українців до XIX ст. [10, с. 258].

За нормами народного етикету, умови гостювання суворо регламентувалися. По-перше, не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. По-друге, засуджувалося гостювання в будні. В ці дні дозволялися відвідини родичів чи сусідів лише в господарських справах. Ритуал прийому в будень був спрощений до мінімуму. По-третє, гість, який прийшов у звичайній справі, обов'язково повинен бути запрошений до оселі, як говорять у народі, «хоч

на хвилинку». В цьому контексті, гість переступав поріг хати і цим самим виявляв глибоку повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали саме під порогом. Господиня (чи господар) повинні були обов'язково посадити гостя за стіл, який накривали скатертиною, і подати хліб із сіллю. В деяких регіонах України прийнято було подавати гостю келих виноградного вина. По-четверте, якщо гість не мав часу пригоститися за столом, тоді його садовили на лаву біля печі, яку протирали чистою ганчіркою. По-п'яте, гість обов'язково мусив присісти, хоч на кілька хвилин, оскільки іншого разу цю хату обминуть «старости».

Етикет прийому гостей мав суттєву відмінність від тих днів, коли спеціально (на Різдво, Великдень, Трійцю, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості – весілля, народина, похорони, поминки) приходили в гості. Число свят, коли можна було ходити в гості, в деяких місцевостях України суттєво регламентувалося. В ряді регіонів ходили лише на храмові свята, в інших – на дні Івана, Михайла, Миколая.

Відповідно до норм народного етикету, гості приходили за запрошенням («Прийшли непрохані, то й підем не кохані»; «Прийшов непроханий, піде недякуваний»; «Поїхав би в гості – та люди не кличуть» [16, с. 685]). Воно лунало наприкінці кожного гостювання. Існував цілий комплекс дій, які повинен був виконати той господар, до якого прийдуть гості. По-перше, готували святкові страви; по-друге, обов'язково господиня оселі пекла хліб; по-третє, готували подарунки дітям, які передавали батьками, оскільки дітей не прийнято було брати в гості, їх залишали вдома. Особи, які приходили в гості, також мали виконувати ряд усталених норм етикету. Насамперед, приходили без запізнення. Прийшовши в гості, вони спочатку віталися з чоловіком, а потім з його дружиною. Цим підкреслювався престиж глави сім'ї та повага до нього з боку гостей, які прийшли. Те ж саме робили, коли в оселі вже були гості, незважаючи на усталене в українському середовищі шанобливе до них ставлення. Обов'язково приносили з собою подарунки, які зазвичай були простими – це хлібина та кварта горілки («Хоч їду в гостину, то беру хліб у торбину» [16, с. 688]). Виконували ряд цих норм і господарі, які приймали гостей. Вони повинні були обов'язково по закінченню гостювання також пригостити гостей хлібом та пирогами.

Важливу частину української необрядової гостинності становив звичай дарування і віддачування. Дарунки насамперед символізували дружбу і прихильність однієї сім'ї до іншої.

Характеризуючи гостинний етикет українців, слід звернути особливу увагу на трапезу, тобто обряд частування. По-перше, гостю відво-

дилося найкраще і найзручніше місце в кімнаті, де проходить трапеза. Дорогих гостей садовили на покуті, тобто почесному місці в хаті («Який гість, така йому й честь»; «Милий гість не часто буває»; «Розумного саджають на покуті для честі, а дурного для сміху» [16, с. 687, 324]). По-друге, господарі не повинні були сидіти під час трапези за стіл, а весь час ходити біля гостей, підносячи їм їжу і припрошуючи їх їсти. Під час гостинної трапези виключної уваги надавали саме припрошенню до їжі та питва. Відповідно і цей аспект етикету суворо регламентувався: господар будинку повинен був припрошувати лише чоловіків, а господиня – виключно жінок. По-третє, гості не мали права починати самостійно пригоститися, не отримавши благословення від господаря будинку («У гостях останній починай їсти, а перший переставай» [16, с. 683]). Кожну нову страву гості не мали права їсти до тих пір, поки господарі декілька раз методом примусу не заставлять їх спробувати страву. По-четверте, гості не повинні були брати будь-що зі столу, а тим більше виходити під час трапези з-за столу. По-п'яте, обов'язковим під час гостин було вживання горілки. Оковита була головним алкогольним атрибутом під час трапези. Кожен гість обов'язково повинен був випити хоч кілька чарчин. Пили повністю всю місткість посудини, в яку наливали. «Хто не вип'є до дна, той не мислить добра» [16, с. 695], – вважалось у народі. По-шосте, завершенням трапези, яка затягувалася на тривалий час, була так звана церемонія «внесення хліба з сіллю». Гості дякували господарям за гостину і гостинність словами «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу» [10, с. 260].

Досить неповторні і специфічні особливості народного етикету мають місце в таких формах спілкування, як вітання, прощання, співчуття, вибачення. Звернемося до традиційного українського етикету в привітанні. Обов'язковим при зустрічі серед чоловіків був обряд рукостискання та знімання капелюха. Жінки віталися одна з одною нахилиючи голову, а також, якщо вони добре знайомі, при зустрічі цілувались і обіймались. Зверталися зі словами «Добрий день» (чи «Доброго дня»). У вранішній та вечірній час формою привітання відповідно було «Добрий ранок» – «Добрий вечір». Чоловіки при зустрічі жінки обов'язково знімали капелюха, інколи цілували їй руку. Щоправда, в деяких районах України цілувати руку дозволялося лише близьким родичам та священникові. Під час зустрічі з подружньою парою насамперед віталися із жінкою, а вже потім – із чоловіком.

Регламентованою була специфіка привітання для молодих людей. Вітаючись, молодь говорила «Добрий день» або «Слава Ісусу». При зустрічі вона цілувала руку старшим, як правило, лише родичам або добре знайомим.

Обов'язковим атрибутом молодіжному середовищі було рукостискання. За народним етикетом, прийнято було цілувати руки старшим та хресним батькам.

Від пори дня, родинних зв'язків, близькості, роду заняття в момент вітання залежала форма вітання, яка виконувала контактуючу функцію, допомагала в спілкуванні, передбачала форму зачину й підтримання розмови, наприклад: «Як ся маєте?» – «Гаразд, дякувати Богу. А як ви поживаєте?»

Під час зустрічі, за народним етикетом, не годилося ставити прямі запитання на зразок «Куди йдете?» На це люди дуже ображались і відразу ж говорили: «Не закудикуйте, бо не дійду туди, куди йду». Годилося запитати: «Чи далеко йдете?» Українці вважають, що той, хто говорить, завжди вкладає в слово не тільки думку, зміст, а й певну енергію, отож слова можна назвати своєрідним енергопроводом, що несе добро чи зло. За звичаєм, скільки разів ти привітаєш людей, стільки Господь дасть тобі здоров'я.

Особливо в народному етикеті регламентувалося фізичне доторкання. Це так зване поглажування по голові, поплескування по плечу, потиск рук. Потискування рук дозволялося лише родичам, близьким та досить знайомим людям. У тому самому випадку дозволявся також і поцілунок.

Поплескування по плечу дозволялося лише між чоловіками, та й то виключно лише при домовленості. Поплескування символізувало надійність зі сторони старшого покоління до молодшого та вияв приязні до сім'ї дитини.

Етикет не дозволяв вітати людей, які мали досить негативну славу на селі. Рекомендувалося взагалі уникати контактів із ними. Це різного роду злодії, п'яниці, бешкетники. Обмежувалися вітальні контакти з представниками жіночої статі, які, вважали, могли бути відьмами.

Особливу регламентацію в етикеті нашого народу мав поцілунок. Як форма вияву надзвичайної поваги він був досить поширений серед українців, наділений навіть певною магичною силою. Ще з давніх часів, а особливо в період розквіту козаччини, поширеним було так зване «хресне цілування». Воно, як правило, проявлялося при даванні різного роду присяги, клятви у формі цілування хреста, зосібна й натільного.

Із поширенням християнства в українців хресне цілування набуло важливих ритуальних рис. За народними нормами поведінки, істинний християнин-українець, перебуваючи в церкві, обов'язково повинен був цілувати ікони та різного роду святині.

В українського народу велике символічне значення мав хліб та сіль, тому цілування його було обов'язком честі й гідності українця. В запорозького козацтва, яке внесло досить ба-

гато в етикет нашого народу, поширеним був звичай обов'язкового цілування при виголошенні клятви землі, яка вважалася святою і життєдайною.

Поцілунок використовувався як при привітанні, так і при прощанні. При привітанні поцілунковий церемоніал мав такий порядок. По-перше, гість, який завітав до оселі, звертався до її господарів з поздоровленням, на яке вони відповідали зі щирою вдячністю. По-друге, потім усі цілували одне одному руки (в деяких місцях України – в щоки та губи). По-третє, обмінюватися поцілунками могли лише рівні у віковому цензі люди. Наприклад, якщо один із гостей був старший роками або ж займав високе соціальне чи державне становище в суспільстві, то в цьому випадку цілував руку виключно молодший із них. Старша людина в подібній ситуації говорила лише «Спасибі». По-четверте, така церемонія, за народним етикетом, застосовувалася при вітанні гостями, які були в оселі. При цьому не було різниці в статі гостей, тобто всі були рівними.

При прощанні поцілунок в українців означав не лише приязнь до людини, а і взаємне прощення. Цілували в руки та злегка по-дружньому обнімаючи гостя. Це символізувало вияв глибокої поваги до гостей і вселяло надію на подальше товаришування та дружбу. Словесною формою прощання були фрази «До побачення», «До зустрічі», «Щасливо», «Бувайте здорові».

У народному етикеті важливе місце відводилося слову. Йому українці завжди надавали великого, символічного значення. Саме в слові вони вбачали силу, вплив та мудрість. Про це свідчать ті зразки фольклору, які дійшли до нас, зокрема такі прислів'я: «Нащо та й шаноба, як добреє слово»; «Добро добре й говорити»; «Коня керують уздами, а чоловіка – словами»; «Слово – святе»; «Дар за дар, слово за слово» [11, с. 556].

Той, хто говорить, вважає народ, має володіти мовленням, даром слова: «Говорить, мов по зорях читає»; «Говорить, як руку веде і в рот кладе»; «Говорить так, як з письма бере»; «Скаже слово, як витвердить»; «Ото сказав, як ножичком вирізав»; «Сказав, як гвіздком прибав»; «Сказав, як зав'язав»; «Такі слова його чисті, як день, білі»; «Говорить тихо, як мак сіє»; «Масної бесіди чоловік» [11, с. 556].

Досить негативне ставлення висловлює народ про балакунів, мовців-невдах, тих, хто не вмів вести бесіду, вислухати іншого: «Будь добрим вислухачем, будеш добрим повідачем»; «Розжуй слова, та тоді й кажи»; «Слухай багато, а менш говори»; «Не діло багато говорити»; «Хто багато говорить, той мало творить»; «Не мели, як пустий млин»; «Говорить, як у бочку»; «Торохтить, як вітряк»; «Не клади ялинової луски, а клади пшеничне слово» [11, с. 564–566].

За народним етикетом, промовцеві не дозволено було ображати співрозмовника. З цього приводу казали: «Рана загоїться, але зле слово ніколи»; «Слово не горобець – назад не вернеться»; «Сказаного й сокирою не вирубаєш» [11, с. 564–566].

Народний етикет суворо регламентував такі взаємовідносини в суспільстві, як дружба, товаришування, хороші знайомства. Вірній дружбі народ надавав великого значення («Дружба та братство дорожче багатства» [16, с. 701]). При цьому не рекомендувалося заводити будь-які близькі стосунки з людьми, в яких досить хитка совість: гультьями, п'яницями, курцями, ледарями, злодіями, хвальками, скупими, ненажерливими, нахабними, лукавими, боягузами, марнотратниками та іншими людьми з пороками, оскільки вважалося, що ніякої користі та добра стосунки з цими людьми не принесуть. Фольклор про це відверто говорить: «З ким поведешся, того й наберешся»; «Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш»; «Хто до кого пристає, таким і стає»; «Скажи мені, хто твій товариш, тоді я скажу, хто ти»; «Об що потрешся, того й наберешся»; «Хто з псами пристає – навчиться брехати»; «Послухаєш жука – в гною будеш» [16, с. 704–705]; «Не шануй піддакувача, шануй суперечника»; «Не той друг, що лащить, а той, що печалиться»; «Пробуй золото вогнем, а дружбу – грішми» [16, с. 702].

Натомість рекомендувалося заводити товаришування з хорошими, морально чистими людьми, які мали незаперечну репутацію в суспільстві, не зважаючи при цьому на їх соціальний стан: «З добрим поживеш – добро переймеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся»; «З добрим дружись, а лихих – стережись»; «З добрими людьми завжди згоди можна дійти» [16, с. 701, 704, 705].

Товаришів та хороших знайомих повинно бути багато, вчить нас народний етикет. Українці навчали своїх нащадків, зазначаючи при цьому, що хороші друзі «на дорозі не валяються»: їх потрібно шукати. Народна мудрість наголошує, що в людини повинен бути лише один вірний друг, а з рештою хороших і близьких їй людей, з якими вона товаришує, приязні загальнолюдські стосунки. «Вірний приятель – то найбільший скарб»; «Друга шукай, а найдеш – тримай»; «Дружба та братство дорожче багатства»; «Для милого друга і вола з плуга»; «Свого вколупав би здоров'я для милого приятеля, якби можна» [16, с. 701–702], – так народне влучне моральне слово говорило про дружбу. При цьому етикет не дозволяв, коли один із друзів займав високе становище в суспільстві, надмірно зловживати його службовими можливостями або – в результаті якого б то не було непорозуміння зі службового при-

воду – розривати дружбу. Про це народ говорить: «Дружба дружбою, а служба службою» [16, с. 703].

Українська родина була тим соціальним осередком, у якому кожен її представник мав певні обов'язки перед іншими членами родини й громадою. Тому родинно-трудова традиція завжди допомагала розвивати в дітей моральні якості (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світоглядну притомність та ціннісні орієнтації. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначали посиленість праці, органічно поєднували життєву мудрість із материнською та батьківською любов'ю, честю родини. Народна мудрість про це говорить: «Та дитина ледача, яку батько не вчив» [16, с. 611]. Традиції спільної систематичної праці привчали до відповідального ставлення й поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивали в юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, виховували дбайливого господаря.

Джерелом життєрадісного настрою і краси та запорукою матеріального благополуччя є здоров'я: «Найбільше багатство – здоров'я»; «Здоров'я – всьому голова»; «Здоровому – все здорово» [16, с. 540]. Тому в кожній родині були усталені родинно-оздоровчі традиції, які обумовлювали систему поведінки членів родини, а це: раціональне харчування, творча активність: «Держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі»; «Після обід полежати часок, то зав'яжеться сала кусок»; «Здоров'я маємо – не дбаємо, а потерявши, – плачемо»; «Де просто – там живуть роки за сто» [16, с. 540]. Етикет сприяв зміцненню фізичного та морального здоров'я та формуванню, зокрема, таких рис, як гуманізм, порядність, витримка, людяність, також розвивав спритність, витривалість, рішучість, ініціативу. При цьому виникало бажання радіти, допомагати, підтримувати інших: «Сила та розум – краса людини»; «Найбільша сила в світі – терпіння» [16, с. 325].

Аналізуючи етикет українського народу, слід, безперечно, звернутися до його вияву в обрядовості народження людини, одруження та поховання.

Звернімося до норм етикету, пов'язаного з народженням. Він ніс у собі цілий комплекс обрядових дійств. Найзагальніші норми положового етикету були наступні (зазначаємо в порядку розвитку родильних подій): 1) місце пологів зберігалося в таємниці; про це могли знати лише породілля, її чоловік та баба-повитуха; 2) пологи приймала жінка-акушер, яка в народі мала назву «баба-повитуха»; прийнято було її кликати в останній момент; 3) традиційним місцем пологів була комора, лазня або навіть поле; 4) прийнято було, аби прищепити, якщо народжувався хлопчик, риси майбутнього гарного

господаря, відсікати під час родів пуповину на сокирі, а якщо народжувалась дівчина, і щоб була гарною господинею та прялею, – на гребені; 5) застосовували різного роду оберегові прийоми: обкурення тощо; 6) після пологів, аби зняти їхню таємність, прийнято було вивішувати на високій жердині сорочку породіллі; запалювали багаття, а в західних регіонах України стріляти з рушниць; 7) обов'язковою нормою етикету були провідини сусідами та близькими родичами породіллі; прийнято було відвідувати лише заміжні жінки і не з пустими руками, а з подарунками; 8) перша купіль дитини була обрядовою і символічно-магічною; купали дитину обов'язково у свячених травах і обсушували потім обов'язково біля палаючої печі; 9) обов'язково, за народним етикетом, повинно було бути перше частування рожениці і вшанування новонародженого; на це частування, яке мало назву родини, йшли з полотном для пелюшок та обрядовою їжею; накривати стіл і пригощати усіх повинна виключно лише баба-повитуха, яку, після завершення трапези, обов'язково частував хлібом-сіллю та підносив подарунки у вдячність чоловік породіллі; 10) народженій дитині прийнято було відразу давати ім'я; за тогочасними нормами, це повинно було бути таке ім'я, яке б приносило щастя і добробут немовляті; якщо дитина народилася в день релігійного свята, то прийнято було давати їй ім'я того свята, чий празник був у цей або за кілька днів до (після) народин; дитині, яка народжувалася поза шлюбом, за нормами етикету, прийнято було давати негарне ім'я [10, с. 270–271]; 11) обов'язковою нормою родильного етикету було проведення традиційного обіду, який відбувався після хрестин дитини в найближчу неділю чи свято; кількість гостей регламентувалася батьками новонародженого, але обов'язково повинні були бути присутніми баба-повитуха та куми; приходили на обід не з пустими руками: чоловіки – з хлібом, жінки – з власно приготовленими українськими народними стравами та мукою; принесені страви подавали на стіл; вживання спиртних напоїв (горілки чи вина) – мінімальне, лише «для настрою»; ритуальною стравою була каша (пшоняна або ж гречана), яку подавали в горшку і з якою проводили ряд обрядових дій: хрещений батько розбивав горщик із кашею, але обережно, аби каша залишилась цілою, і вершок каші, разом із тарілкою, на якій лежали гроші, подаровані гостями, передавав матері дитини; він же розділяв кашу між всіма присутніми, а черепки битого горщика викидав у город, щоб «гарбузи родили»; 12) за етикетом, ідучи на хрестини, обов'язково несли букетики із живих або сухих, якщо взимку, квітів і трав (волошок, м'яту, рути, барвінку, ромашки, чорнобривців); у букет повинні були обов'язково входи-

ти гілочка калини та колосок вівса, пшениці чи жита («Їхала баба з торгу, везла квіток торбу, то з рожі, то з калини – до Ганки на хрестини»); букетів повинно було вистачити всім присутнім, вручення квітів міг здійснювати кум; 13) обрядовим хлібом був калач, їх пекла господиня дому з розрахунком на всіх гостей; роздають калачі господарі, а гості швидко повинні вставити роздані їм букети в центр калача, щоб дитина незабаром «стояла і в'язи тримала» [14, с. 30–33]; 14) як правило, у день річниць дитини виконується обряд постригу, який символізує перехід її в новий, вищий віковий період; на цей ювілей запрошували обов'язково бабу-повитуху та хрещених батьків; посеред хати простелявся вивернутий догори кожух, на який садовили хлопчика, і в якого хрещений батько вистригав навхрест трішки волосся; якщо в сім'ї була дівчинка, то, за народним етикетом, її не дозволялося постригати, як хлопців, їй регламентувалося лише, та й то лише через п'ять (у деяких регіонах України через шість) років після народження, урочисте, із запрошенням хрещеної матері, заплетення навхрест перших кісок [10, с. 272].

Цікавим і повчальним є етикет весільної обрядовості українців. Весільна обрядовість досить ґрунтовно висвітлена цілим рядом дослідників [3; 6; 7]. Зупинімося на суто етнічних її рисах.

Обов'язково виділявся передвесільний, весільний та післявесільний цикл обрядовості. Передвесільний цикл повинен був включати – сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір. Власне весільний цикл обрядовості неможливий без – запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, перевзу, рядження. Післявесільний – безхлібини, свашини та гостини.

Своєрідним в українського народу є похвальне-поминальний етикет. Перелічимо найсуттєвіші його моменти. По-перше, коли помирала людина, про це сповіщали всіх її родичів та односельців. За етикетом, на вікнах оселі, де знаходився небіжчик, вивішували білі хустки або перемітки, ними ж обв'язували один із стовпів, на яких кріпилися ворота. По-друге, заборонялось голосно розмовляти чи проводити яку-небудь роботу, що породжує шум. Заборонялось також садити в цей час капусту, підсипати квочку, вивозити гній. З цієї причини із двору небіжчика забирали вулики та все насіння, а з хати намагалися вигнати kota, бо у випадку, коли той стрибне через покійного, останній перетвориться на упира. По-третє, коли в кімнаті, де лежить покійник, літає муха, суворо забороняється її бити, бо не виключно, що саме вона і є душею покійного. Не можна було пити в цій кімнаті воду, а також сідати

на лаву біля покійного, попередньо не здмухнувши її. По-четверте, на час похорону дівчата розпускали волосся, а чоловіки ходили без головних уборів. Приходячи до хати небіжчика, читали «Отче наш» і цілували руку покійному. Не бажаним було цілування її неодруженим людям. По-п'яте, заходячи в оселю покійного, за етикетом, віталися не традиційно «Добрий день», а іншою формою – «Здорові будьте». По-шосте, покійника прийнято було обов'язково скупати («омити душу»), а потім одягти в нове, смертне вбрання. Після омивання небіжчика клали на лаву, підстеливши під нього кожуха, ногами до дверей: чоловіків праворуч від них, а жінок – ліворуч. Старих людей рекомендувалось одягати в одяг темних кольорів. Померлих молодих дівчат – у синій, зелений чи жовтий кольори, які в народі є кольорами жалоби. На чоловіків завжди одягали шапку (або клали її біля голови покійного) та чоботи. По-сьоме, коли помирили молоді, неодружені люди, їх називали так: хлопця – «князем», дівчину – «княгинєю». Одягали ж, відповідно, у весільний одяг. Під час похорону виконували, хоч і знівельовані, але все ж суто весільні звичаї та обряди. По-восьме, покійника, за усталеними нормами етикету, виносили з хати вперед ногами; шлях, яким виносили труну, посипали житом, а на тому місці в оселі, де вона стояла, розбивали новий горщик (це символізувало оновлення життя). По-дев'яте, обов'язковою була проповідь та обряд «печатання могили». По-десяте, на могилі обов'язково встановлювали дерев'яний хрест і пов'язували на ньому рушник чи хустку. До речі, тих людей, які наклали на себе руки (вішалники, утопленики тощо), хоронили за огорожею цвинтаря або по його краях.

Своєрідний етикет мала трапеза за покійним. На неї запрошували всіх, хто був на похороні. Обов'язковою стравою було коливо. На вікно ставили чарку горілки, вкриваючи її крайцем хліба (для духу покійного). Наступного дня слід було відвідувати могилу покійного. Надзвичайно регламентовані поминки – тобто система звичаїв, пов'язаних зі вшануванням померлого та всіх предків. Народ поминав померлого на третій, дев'ятий, сороковий день та в рік смерті. І всі ці дні обов'язковим було: заупокойна служба Божа, поминальна трапеза та відвідини могили [10, с. 280–284].

Слід зупинитися на етикеті в одязі українців. Наш національний одяг є простим у крою, з переважанням у ньому білого кольору, зі спокійними барвами прикрас та відсутністю зайвої оздобы, із збереження почуття міри. За нормами етикету, одяг завжди повинен був бути орнаментований вишивкою та мереживом. Жіночий одяг мусив включати такі складові: вінок, хус-

тину, сорочку, запаску, дергу, плахту, попередницю, крайку, керсетку, спідницю, сукню.

За давнім етикетом, дівчата завжди носили довгі коси, які заплітали і поверх яких носили вінки з живих квітів. Оздобою шії дівчат і молодичь були намиста і дукачі. Сорочка завжди вишивалася барвистими нитками. Традиційним жіночим взуттям були червоні чобітки із сап'яну. Чоловічий одяг мав такі складові: шапка, обов'язково вишита сорочка, чоловіча керсетка, штани і шаровари, пояс та чорні чоботи. Спільним для чоловіків та жінок одягом є кожухи, кептар та свита [4, т. 2, с. 424–425]. Головною традиційною рисою українців в одязі була його практичність. Саме традиційні зручності речей виховували почуття невибагливості, охайності, зручності та стриманої краси.

Власний етикет має і традиція приготування національних страв, дотримання якого забезпечувало працездатність та розвиток фізичних якостей членів української родини. Основний принцип цих етикетних традицій – помірність, збалансованість, різноманітність їжі, режим харчування («Хліб усьому голова»; «Що до чого, а хліб до борщу» [16, с. 578]; «Галушки та лемішка, а хлібу перемішка» [16, с. 579]; «Молоко то молоко, та в животі тонко» [16, с. 582]; «Смачного потрошку, щоб животик не болів» [16, с. 588]). Ми не висвітлюємо повністю цей етикет, оскільки розкриттю специфіки національної кухні присвячено багато ґрунтових досліджень [1; 2; 12; 15].

Колоритний етикет має і національний гумор. Гумор, безперечно, мав бути привітним, щирим, доброзичливим до співрозмовника, шляхетним: «Дурню сміх, розумному сльози» [16, с. 138]; «Не смійся над тобою ніні, бо завтра люди над тобою будуть сміятися» [16, с. 279]. Усі ці нормовані народним етикетом добродієчності розвивали емоційно-вольову сферу людини, сприяли дружнім стосункам між людьми, були громадським фільтром здорової народної моралі.

Можна ще дуже багато розповісти про народний етикет українців, але ми цією статтею не претендуємо на вичерпність, адже це надзвичайно широке і глибоке по своїй суті питання. З усього вищезазначеного можемо зробити висновок про те, що нинішнє покоління і наші нащадки повинні бути вдячні національно свідомим, традиційним українським родинам за збереження ними народного етикету, за те, що в добу лихоліть і трагізму української бездержавності, ті ростили й виховували дітей і молодь у морально-культурному національному дусі українства, вчили бути українцем не тільки по крові, а й за переконаннями, невпинно дбати про те, щоб зберегти Україну й українськість від тотальної денационалізації.

Література

1. Артюх Л. Ф. Українська кухня / Артюх Л. Ф. // Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 79–103.
2. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія : Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф. – К., 1977.
3. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В. К. Борисенко. – К., 1988.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1991.
5. Етнографія України : Навчальний посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994.
6. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. І. Здоровега. – К., 1974.
7. Кирчів Р. Ф. Весільна обрядовість / Кирчів Р. Ф. // Етнографія України : Навчальний посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994. – С. 342–348.
8. Мацейків Т. «Кожна травинка на своєму корені росте» : Українські народні традиції у вихованні дітей і молоді / Т. Мацейків // Людина і Світ. – 1995. – № 9.
9. Повалій А. «І перед нею помолюся...». Батьківський авторитет у педагогіці українців / А. Повалій // Рідна школа. – 1997. – № 9. – С. 13.
10. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій / А. Пономарьов. – К., 1994.
11. Приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис. – К., 1993
12. Росінський О. М. Народна кухня / Росінський О. М. // Етнографія України : Навчальний посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994. – С. 255–261.
13. Семеног О. М. Родинні виховні традиції як засіб формування особистості майбутнього вчителя / О. М. Семеног // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2.
14. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – К., 1991.
15. Українська стародавня кухня : Довідник / Упоряд. Т. А. Шпаковської. – К., 1993. – 278 с.
16. Українські народні прислів'я та приказки. – К., 1962.
17. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. П. Чубинский. – Т. 6. – СПб, 1872.